

**С. М. Яремчук,
І. П. Юзвяк**

РЕЛІГІЙНА, МОВНА ТА ЕТНІЧНА САМОБУТНІСТЬ ГАГАУЗІВ МОЛДОВИ ТА УКРАЇНИ

У статті розглянуто особливості мовної, релігійної та етнічної ідентифікації гагаузів, простежено їх зміну в історичному контексті, показано їх співвідношення у сучасних реаліях життя гагаузів України та Молдови. Саме релігійна ідентичність має велике значення для етнічної ідентичності гагаузів і в ХІХ, і в кінці ХХ століття. У ХІХ столітті переважання релігійної ідентифікації в етнічній ідентичності гагаузів визначило їх історіософську концепцію, сформувало їх етнічні стереотипи. Саме це переважання було зумовлене частково консервативністю їх суспільства, частково тим, що воно обґрунтувало цінність їх етнічної ідентичності. Крім того, протягом ХІХ століття процес етногенезу ще тривав, і релігійна ідентифікація всіх гагаузів як християн-православних (крім мовної спільності) стала одним із найважливіших чинників цієї консолідації. «Стійкість» значимості релігійної ідентичності зумовлена низкою факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Внутрішній фактор пов'язаний з необхідністю забезпечити «наповнення» етнічної самобутності конкретними рисами.

Ключові слова: гагаузи, ідентифікація, релігія, православ'я, тюркомовні народи, «Гагауз Ері».

Поняття «ідентичність» сьогодні широко використовується у філософії, психології, етнології, культурній та соціальній антропології з різними значеннями і в різних аспектах. У найзагальнішому розумінні воно означає усвідомлення приналежності об'єкта (суб'єкта) іншого об'єкта (суб'єкта) як частини і цілого, особливого і загального. Головною характерною ознакою і основою цього поняття є тотожність самому собі. Етнодиференційними ознаками при цьому можуть виступати мова, етнічні стереотипи поведінки, конфесійна приналежність і т.д.

Картина співвідношення релігійної та мовної ідентифікації гагаузів, на перший погляд, може видаватися досить простою – і в ХІХ, і в ХХ століттях переважає релігійна ідентифікація. І все ж еволюція не виключається також. Більш того, сама по собі ця еволюція характеризує різні процеси, що відбуваються в гагаузькому суспільстві. Для того, щоб виявити характер і напрям цієї еволюції, розглянемо спочатку стан справ у ХІХ столітті. Безсумнівно, релігійна ідентифікація в той період була набагато більш значущою. На користь цього можна навести два аргументи:

1) саме значимістю релігійної ідентифікації пояснюється сама поява гагаузів в Бесарабії: зберігаючи її, вони покинули Балкани, рятуючись від переслідувань турків-мусульман;

2) гагаузи в офіційних джерелах XIX та XX століть не виділялися з-поміж болгар [8, с. 8].

Безсумнівно, переселення гагаузів на землі Бесарабії в свідомості самих гагаузів пов'язане з бажанням зберегти таку значущу для них релігійну ідентифікацію. Дійсно, з XVIII століття, а в XIX столітті особливо, загострилися відносини між мусульманами і християнами в межах Османської імперії. Цьому сприяли і російсько-турецькі війни, що породжували надії на набуття незалежності християнами, і одночасно жорстокість мусульман. Разом з тим існували й інші можливі причини для переселень (згадаємо, що переселення гагаузів йшло ще з XVIII століття, тобто з того часу, коли ці території ще не входили до складу Росії, а були околицею імперії Османа). В кінці XVIII століття стало очевидно, що хоча сільське господарство Османської імперії зуміло подолати наслідки кризи кінця XVI–XVII століть, його стан відрізнявся нестійкістю, спричиняючи масову втечу селян зі села. Боротьба із втечею селян стала предметом особливих турбот султанського уряду. Зі Стамбула по всій імперії регулярно розсилалися суворі укази, які вимагали від місцевої влади повернення втікачів на колишні землі і прийняття необхідних заходів для запобігання їх відходу. [6, с. 246] До того ж, у 70-і рр. XVIII ст. Північно-Східна Болгарія (і конкретно місця проживання гагаузів) стала ареною битв у ході російсько-турецької війни. Обидві сторони вели вуличні бої, в процесі яких страждали мирні жителі.

Хоча інші зазначені обставини цілком могли стати причиною міграції першої хвилі переселенців, версія про зумовленість переселення переслідуваннями за віру переважала в народній свідомості і навіть набула характеру парадигми, в рамках якої пояснювалися і деякі інші факти, зокрема, наявність болгар-мусульман, і те, що гагаузів часто називали болгарами. Хоча її наводять різні автори, зокрема Д. Чакир [10], найбільш показовою є розповідь «переселенки 1806–1812 рр. бабусі Міхаліци», наведена як аргумент на користь болгарського походження гагаузів: «Спочатку прийшов один паша в Варну, а потім з великим військом і наказав усіх християн вирізати, крім тих, які були отуречені. Незабаром почалася війна. Після її закінчення турки наказали: або віру, або мову. Тоді одні віддали християнську віру і зберегли мову, а наші (тобто гагаузи) віддали рідну болгарську мову, але зберегли віру» [1, с. 54]. З одного боку, приналежність до ісламу зумовлювала соціальну диференціацію. Проте вимагати насильницького переходу в елітну категорію (до речі, мусульмани платили менше податків) щонайменше було не вигідно правлячому класу Османської імперії. З іншого боку, для турків характерна самоідентифікація через релігійну, а не етнічну приналежність [7, с. 244]. Таким чином, «Відмова від рідної мови» і перехід на турецьку мову просто нічого б не дали.

Слід зазначити також, що, наприклад, в XVI столітті на Балканах чисельність мусульман не перевищувала 20 % населення. Але й інші 80 % – в основному православні, а також тринітарії, богомили, іудеї – були не менш лояльними підданими султана, ніж найфанатичніші поборники ісламу, і підтримували його боротьбу з латинським Заходом [4, с. 73].

Таким чином, в ту епоху відносини між турками-мусульманами та православними були іншими, ніж це уявлялося в XIX столітті, коли російсько-турецькі війни і національно-визвольні рухи на Балканах посилювали напруженість між ними. Особливо сильною ця напруженість була в другій половині століття, тобто в той час, коли переселення гагаузів в основному вже відбулися. Разом з тим, події XIX століття і їх наслідки могли бути одним з факторів, що активізували міграцію. І все ж теза про зумовленість переселення гагаузів переслідуваннями за віру швидше свідчить про значущість для них конфесійної приналежності як символу гагаузької своєрідності (тюркомовні православні) і обґрунтування цінності цієї своєрідності.

Нерозвиненість процесу національної самосвідомості частково пояснює те, що спочатку гагаузи не наполягали на ідентифікації себе як гагаузів і не чинили опору тому, що царська влада реєструвала їх як болгарів. Вони говорили гагаузькою мовою, зберігали свої традиції при будь-якій владі, не тяжіючи при цьому до сепаратизму та відокремлення.

Отож, переважання релігійної ідентифікації в етнічній ідентичності гагаузів, безсумнівно, визначило їх історіософську концепцію, сформувало їх етнічні стереотипи. Саме це переважання було зумовлене частково консервативністю їх суспільства, а частково тим, що воно обґрунтувало цінність їх етнічної ідентичності.

А. Скальковський вказує, що переселенці з-за Дунаю селилися «в фортецях Ізмаїлі, Кілії, Бендерах і Акермані (де залишалися деякий час російські гарнізони), в містах Кишиневі та Рені, на землях молдавських бояр і, нарешті, з ногайцями, в кішлах і садибах татарських в Буджаку». Тут вони, продовжує автор, «жили спокійно і дружно серед тубільних мешканців ногайців». [3, с. 12] «89 з 92 колоній лежали на землях, що колись були кочовими ногайських Орд» [3]. З татарами і ногайцями гагаузів могла об'єднувати спільність мови (і ті, й інші є тюркомовними народами), але не конфесійна приналежність. Не можна сказати, що гагаузи бачили в ногайцях і татарах саме своїх. Вони більшою мірою користувалися ситуацією, і тепер про них не згадують, хоча, крім зазначеного, вони скористалися створеною ногайцями системою водопостачання, перейняли у них деякі господарські навички (наприклад, способи влаштування в умовах Буджака загонів і загорож для стійлового утримання худоби, деяку техніку, топоніміку і т.д.). Отже, хоча релігійна ідентифікація сама по собі для гагаузів важлива, не завжди конфесійна приналежність є підставою для поділу на «своїх» і «чужих».

Події XX століття не могли не позначитися на співвідношенні різних складових в системі ідентифікацій. Радянська держава, частиною якої стала Бесарабія, орієнтувалася на інтернаціоналізм і атеїзм. Атеїстична пропаганда і

проникнення російської мови особливо сильно стали позначатися внаслідок широкого поширення шкільної освіти, яка прагнула замінити родину як інститут соціалізації. У 60-і рр. ХХ століття Н. К. Дмитрієв припускав, що еволюція гагаузької мови у зв'язку з її асиміляцією іншими мовами стоїть на межі майже повного зникнення, оскільки молоде покоління гагаузів, що мають середню і навіть вищу освіту, частіше користується іншою мовою, ніж власною [2, с. 204].

Разом з тим, і гагаузька мова, і повсякденна релігійність проявляли високу ступінь живучості. Вирішення конфлікту старих і нових культурних норм і орієнтацій гагаузів відбувалося у формі часткової асиміляції. Для неї характерним є те, що нормами і вимогами іншокультурного середовища керувалися практично в одній зі сфер життя – на роботі, а в родині, на дозвіллі, в релігійній сфері, як і раніше, значущими були норми традиційної культури [5, с. 19]. І це вважалося настільки оптимальним варіантом, що, наприклад, на викладанні гагаузької мови не наполягали. Поступово почала створюватися гагаузька література. Але при цьому інтерес до інших тюркських мов не спостерігається. Гагаузи охоче вчилися у ВНЗ Росії та України, але не прагнули потрапити в тюркомовні республіки. У випадках, коли вони стикалися з тюркомовними узбеками, казахами і т.д., вони не вважали їх «своїми».

Таким чином, запропонована лінійна концепція історичного розвитку, з більшою акцентацією на етнічну і мовну ідентифікації. Історія гагаузів включалася в історію тюркських народів, і підставою для цього була, насамперед, спільність мови. Саме мова стала чинником етнічної мобілізації на території Радянського Союзу в 80-і рр. Сама поява подібної концепції свідчить про зміну співвідношення релігійної та мовної ідентифікації на користь мовної складової. Те, що посилення ролі мовної ідентифікації не супроводжувалося посиленням «гагаузизації» культурного життя (школи і ВНЗ Гагаузії функціонують російською, як і інші установи) не применшує її значення. Механізм передачі гагаузької мови та сфера її поширення досить довго існували поза офіційними структурами. Основним соціальним інститутом забезпечення її передачі і функціонування була і залишається сім'я. Цим пояснюється і те, що гагаузи цілком спокійно поставилися до заміни створеної в 1957 р. їх першої писемності на основі кирилиці писемністю на основі латиниці. Ще в кінці ХІХ та на початку ХХ століття В. А. Мошков вказував на те, що діти гагаузів досить успішно вивчають російську мову, незабаром її забувають, але «грамоту російську» (писемність) пам'ятають довго і використовують для того, щоб писати по-гагаузьки [9, с. 38]. Тобто навіть відсутність своєї писемності не була перешкодою для створення текстів гагаузькою мовою.

В кінці ХХ століття процеси етнічної мобілізації, що призвели до розвалу Радянського Союзу і створення національних держав, підштовхнули до зростання національної самосвідомості гагаузів. Це вилилося в створенні автономного регіону «Гагауз Ері».

Наступні події показали специфічність етнічної мобілізації в регіоні: першим монументом, поставленим в автономній Гагаузії, став не пам'ятник якомусь Огуз-хану на коні або Кей-Кавузу, а пам'ятник священику М. Чакіру в Чадир-Лунга (в Монголії в цей час з'явилися пам'ятники Чингіз-Хану, в Узбекистані – Тамерлану). Подібний вибір вказує на значущість релігійної ідентичності гагаузів як християн і в даний час.

Інтерес до етнографії, як і раніше, переважає над інтересом до історії. Символічним є те, що до десятиріччя «Гагауз Ері» були опубліковані не історичні праці, а етнографічні матеріали початку ХХ століття: «Гагаузи Бендерського повіту» В. А. Мошкова і «гагаузько-російсько-молдавський словник» (вперше виданий у 1973 р.).

На даний час переважання релігійної ідентичності не виключає стійкого зростання мовної ідентичності. У Гагаузії в дитячих садках і школах вивчається гагаузька мова (в такому ж обсязі, як і молдавська), функціонує гагаузьке радіо і телебачення. Але цей процес не «революційний». В освіті, в мас-медіа, в роботі державних установ широко використовується російська мова, документи в основному пишуться молдавською мовою (іноді російською, але не гагаузькою). Російськими або «інтернаціональними» є більшість назв магазинів і розважальних закладів (цікаво, що у виробничій сфері досить багато гагаузьких назв), величезні рекламні щити молдавською. Зростання релігійного плюралізму внесло корективи в зміст поняття «християни». Якщо Л. С. Берг називає гагаузів релігійними, а В. А. Мошков – «твердими християнами», то вони, не уточнюючи, мають на увазі під цим термін «православні християни» [9]. Нині зростання релігійного плюралізму зумовлює необхідність включення в поняття «християни» баптистів, п'ятдесятників і т.д. Разом з тим, «традиційним» продовжує вважатися саме Православ'я і православні (як на рівні мирян, так і на рівні кліру). Припускають, що вони мають право репрезентувати всіх гагаузів, оскільки саме православ'я є традиційним, і їх (православних) є переважна більшість. Представники інших християнських конфесій висловлюють припущення, що підстав для протистояння з православними немає, тому що всі є християнами (тобто вони роблять акцент на схожості, а не на розбіжностях). Це дозволяє релігійній ідентифікації, як і раніше, відігравати значну роль у визначенні ідентичності гагаузів. «Стійкість» цієї значущості зумовлена низкою факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Внутрішній фактор пов'язаний з необхідністю забезпечити «наповнення» етнічної самобутності конкретними рисами. Своєрідність гагаузів полягає в тому, що вони – тюркомовні християни. Зовнішній фактор пов'язаний з характерним для нечисленного народу пошуком більш широкої спільності, необхідністю включення в цивілізаційну спільність. Такою спільністю міг би бути «тюркський світ» і «православний світ» (як різновид християнського світу). Гагаузи не проти включення себе в обидва світи. Але поки що їх етнічні стереотипи, їх світосприйняття і оцінка тих чи інших подій зумовлена їх приналежністю до християнського світу.

Одним із прикладів цього можуть служити їх звичаї, обряди і ритуали, які хоча і мають язичницьке походження, але освячені християнською традицією і викликають інтерес у дослідників. Презентація ж звичаїв, традицій і вірувань як язичницьких цей інтерес неухильно знижує, і тому в Гагаузії невисокий інтерес, наприклад, до тенгріанства, давньої тюркської релігії. Ще одним прикладом є ставлення до історії Османської імперії. Воно таке ж, як і у православному світі.

Тюркський світ в більшості своїй є ісламізованим. І конфесійна приналежність до ісламу в ньому має велике значення. Крім того, у гагаузів немає деяких дуже важливих для тюркського світу традицій: вони не святкують «навруз» (свято доісламського походження), у них немає особливого ставлення до коня (в підручнику гагаузької мови для I класу він навіть не названий серед домашніх тварин, до яких віднесено кози, вівці, корови, осли). Якщо турецькою мовою давньотюркський термін *Tanrı*, нарівні з терміном *Allah* використовується для позначення Бога, то в гагаузькій він втрачений. Включення в тюркський світ було б непростим навіть при різкій зміні орієнтацій гагаузького суспільства, але цієї зміни орієнтацій немає. У момент посилення зростання гагаузької національної самосвідомості, який супроводжувався захопленням пантюркістськими ідеями, на прапорі Гагаузії було розміщене зображення вовка (тюркського символу). Тепер цього зображення немає, і нікого це не обурює.

Отже, релігійна ідентичність має більше значення для етнічної ідентичності гагаузів і в XIX, і в кінці XX століття. У XIX столітті переважання релігійної ідентифікації в етнічній ідентичності гагаузів визначило їх історіософську концепцію, сформувало їх етнічні стереотипи. Саме це переважання було зумовлене частково консервативністю їх суспільства, частково тим, що воно обґрунтувало цінність їх етнічної ідентичності. Крім того, протягом XIX століття процес етногенезу ще тривав, і релігійна ідентифікація всіх гагаузів як християн-православних (крім мовної спільності) стала одним із найважливіших чинників цієї консолідації. В кінці XX століття посилювалося зростання національної самосвідомості. Це підвищило роль мовної ідентичності, але не знизило роль релігійної. «Стійкість» значимості релігійної ідентичності зумовлена низкою факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Внутрішній фактор пов'язаний з необхідністю забезпечити «наповнення» етнічної самобутності конкретними рисами. Своєрідність гагаузів полягає в тому, що вони тюркомовні християни. Зовнішній фактор пов'язаний з характерним для нечисленного народу пошуком більш широкої спільності, необхідністю включення в цивілізаційну спільність. Такою спільністю міг би бути «тюркський світ» і «православний світ» (як різновид християнського світу). Гагаузи не проти включення себе в обидва світи. Але нині їх етнічні стереотипи, їх світосприйняття і оцінка тих чи інших подій зумовлені їх приналежністю до християнського світу.

Список використаних джерел

1. Гургоров Д. И. Гагаузы – потомки тюркок-огузов или славяно-болгар? / Д. И. Гургоров. – Кишинев : Родно слово, 1988. – 162 с.
2. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков / Н. К. Дмитриев. – М. : Изд-во восточной лит-ры, 1962. – 607 с.
3. Дрон И. В. Современная гагаузская топонимия и антропонимия / И. В. Дрон, С. С. Курооглу. – Кишинев : Штиинца, 1989 – 216 с.
4. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI–XVIII вв. / История Востока. – М. : Восточная лит-ра, 2000. – Т. III. – 696 с.
5. Ионин Л. Г. Социология культуры / Л. Г. Ионин. – М. : Логос. – 280 с.
6. История стран Азии и Африки в Новое время. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – Ч. 1. – 384 с.
7. Лурье С. В. Историческая этнология / С. В. Лурье. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 448 с.
8. Каранастас-Радова О. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – начало XIX в.) / О. Каранастас-Радова. – Кишинев, 2001. – 131 с.
9. Мошков В. В. Гагаузы бендерского уезда 1901 / В. В. Мошков. – Кишинев, 2004. – 493 с.
10. Чакир М. История гагаузов Бессарабии / М. Чакир // Страницы истории и литературы гагаузов XIX – начала XX вв. – Кишинев, 2005.

References

1. Gurgorov, D. I. Gagauzy – potomki tyurok-oguzov ili slavyano-bolgar? / D. I. Gurgorov. – Kishinev : Rodno slovo, 1988. – 162 s.
2. Dmitriev, N. K. Stroj tyurkskih yazykov / N. K. Dmitriev. – M. : Izd-vo vostochnoj litry, 1962. – 607 s.
3. Dron, I. V. Sovremennaya gagauzskaya toponimiya i antroponimiya / I. V. Dron, S. S. Kurooglu. – Kishinev : Shtiinca, 1989. – 216 s.
4. Vostok na rubezhe srednevekov'ya i novogo vremeni. XVI–XVIII vv. / Istoriya Vostoka. M. : Vostochnaya lit-ra, 2000. – T. III. – 696 s.
5. Ionin, L. G. Sociologiya kul'tury / L. G. Ionin. – M. : Logos. – 280 s.
6. Istoriya stran Azii i Afriki v Novoe vremya. – M. : Izd-vo MGU, 1989. – Ch. 1. – 384 s.
7. Lur'e, S. V. Istoricheskaya ehtnologiya / S. V. Lur'e. – M. : Aspekt Press, 1998. – 448 s.
8. Karanastas-Radova, O. Gagauzy v sostave zadunajskih pereselencev i ih poseleniya v Budzhake (konec XVIII – nachalo XIX v.) / O. Karanastas-Radova. – Kishinev, 2001. – 131 s.
9. Moshkov, V. V. Gagauzy benderskogo uezda 1901 / V. V. Moshkov. – Kishinev, 2004. – 493 s.
10. Chakir, M. Istoriya gagauzov Bessarabii / M. Chakir // Stranicy istorii i literatury gagauzov XIX – nachala XX vv. – Kishinev, 2005.

S. M. Yaremchuk, I. P. Yuzvyak

Religious, language and ethnic identification of the Gagauzians of Moldova and Ukraine

The research and study of the history, culture, language of non-Muslim Turkic-speaking people of Ukraine remains a top issue of Turkology. In particular, the study of one of the little-known Christian nations of Ukraine – the Gagauzians – remains an urgent topic.

Being a part of the Ottoman Empire in the East Balkans, Gagauzians – Balkan Turkic Orthodox Christians – began to appear in historical literature after the middle of the XVIII century. The role of ethnic separation of Turks of the north-eastern part of the Balkans from the Turkish population of the Balkans during the Ottoman Empire was determined by the fact that the Gagauzians belonged to Orthodox Christians. Christianity, along with other factors, contributed to the preservation and strengthening of the ethnic independence of the Gagauzians, the formation of their original culture and unique ethnic identity.

The article deals with the peculiarities of language, religious and ethnic identification of Gagauz people, traces their change in the historical context, shows their correlation in the modern realities of life of the Gagauzians of Ukraine and Moldova.

The religious identity is the one, which is very important for ethnic identity of the Gagauzians in the XIX and late XX centuries. In the XIX century, the predominance of religious identity in ethnic identity of the Gagauzians determined their historiosophical concept, formed their ethnic stereotypes. This predominance was due partly to the conservatism of their society, partly to the fact that it substantiated the value of their ethnic identity. In addition, during the XIX century, the process of ethnogenesis still lasted, and religious identification of all Gagauzians as Orthodox Christians (apart from linguistic community) became one of the most important factors in this consolidation. "Sustainability" of the significance of religious identity is determined by a number of factors, both external and internal. The latter factor is connected with the need to ensure the "filling" of ethnic identity with its specific features.

Keywords: Gagauzians, identification, religion, orthodoxy, Turkic-speaking people, "Gagauz Eri".

С. М.Яремчук, И. П. Юзвяк

Религиозная, языковая и этническая самобытность гагаузов Молдовы и Украины

В статье рассмотрены особенности языковой, религиозной и этнической идентификации гагаузов, прослежено их изменение в историческом контексте, показано их соотношение в современных реалиях жизни гагаузов Украины и Молдовы. Именно религиозная идентичность имеет большое значение для этнической идентичности гагаузов и в XIX, и в конце XX века. В XIX веке

преобладание религиозной идентификации в этнической идентичности гагаузов определило их историософскую концепцию, сформировало их этнические стереотипы. Именно это преобладание было обусловлено частично консервативностью их общества, частично тем, что оно обосновало ценность их этнической идентичности. Кроме того, в течение XIX века процесс этногенеза еще продолжался, и религиозная идентификация всех гагаузов как христиан-православных (кроме языковой общности) стала одним из важнейших факторов этой консолидации. «Устойчивость» значимости религиозной идентичности обусловлена рядом факторов, как внутренних, так и внешних. Внутренний фактор связан с необходимостью обеспечить «наполнение» этнической самобытности конкретными чертами.

Ключевые слова: гагаузы, идентификация, религия, православие, тюркоязычные народы, «Гагауз Эри».